

ПРОБЛЕМЪТ ЗА ГРУПОВАТА СПЛОТЕНОСТ В ОПИТА НА А. С. МАКАРЕНКО

ИВАН П. ИВАНОВ
ВПИ — Шумен

Интересът към проблема за груповата сплотеност се дължи на несъмнената му практическа значимост и на продуктивността му по отношение на по-общите проблеми на малките групи, тъй като единството на групата и аналогът му — сплотеността, са основна вътрегрупова цел и процес — мярка за качеството на групата, за нейните възможности и виталност.

В исторически план изследователската работа върху груповата сплотеност започва през 30-те години на нашия век в Германия, САЩ, Англия и други страни. По това време в СССР работят редица интересни изследователи на групата и колектива, сред които се откроява А. С. Макаренко. И това е напълно логично. Като теоретик и практик на възпитанието във и чрез колектива той не може да не стигне до въпроса за сплотеността на групата и колектива. И една от неотбелязаните досега страни в неговото творчество е разработването на много въпроси, свързани със сплотеността на групата и колектива.

Когато се разглежда приносът на Макаренко към теорията за груповата сплотеност, е необходимо да се отчитат няколко обстоятелства. Той няма произведения, писани специално на тази тема, но в многобройните му публикации за колектива се срещат почти всички известни днес идеи. Макаренко не употребява строго научно термина „сплотеност“ (той се утвърждава в американската литература през 40-те години) и разглежда единството на колектива като главна негова характеристика, т. е. връзката на феномените колектив—единство и термините, които ги характеризират, като основополагаща. Трябва да се има предвид и фактът, че Макаренко работи в практическа изолация от световната наука и приживе е слабо известен извън СССР, а и самият той не е запознат с работите на своите съвременници Ф. Тьонес, Л. фон Вийзе, Х. Бекер, Ф. Зпанецки и др., които още в началото на 30-те години разработват сходна с тази на Макаренко теория за колектива и колективизма (7, с. 353—371).

Общото между съществуващите днес много и различни научни школи и направления в изследването на груповата сплотеност е, че имат единна основа. Въпреки често противоречивите крайни формулировки във всяка от тях се застъпват пет основни момента (постулати) с различна степен на изразеност, като най-често всяка теория се съсредоточава върху един-два от тях. Ще ги изложим, също и отношението на А. С. Макаренко към всеки от тях.

1. Базисен за човека е социалният начин на съществуване. Хората се обединяват в групи поради преимуществата на груповия начин на живот — икономия на познание, взаимна защита, възможност за

Това отношение Макаренко е последователен — цялата му теоретическа и практическа система е насочена към утвърждаване на груповия начин на живот. Нещо повече — в неговите произведения срещаме идеята за самобитност на всяка група, произтичаща от реалното ѝ място в обществото (1, с. 38—39), оттам и до различна съдържателна основа на сплотеността. Тази теория се разработва в психологията през последните години и е сред новите направления в изследванията на груповата сплотеност (2, с. 223).

2. Най-общото понятие, характеризиращо вътрешногруповите процеси, е социалният обмен между членовете на групата на цели, норми, ценности, структури, средства, културни модели.

Още през 30-те години Макаренко поставя в основата на груповите процеси общуването, контактите, общата дейност (1, с. 39, 274, 308 и сл.) с единна организация и отговорност. Тази идея по същото време се разработва интензивно и от К. Левин и неговите последователи и представлява фундамента на съвременната психология на групата и колектива. Най-известните теории за сплотеност, изградени на основата на теорията за груповата динамика на К. Левин, са тези на Л. Фестингер (8, с. 92), У. Тибо, Г. Кели, Х. Хелсън (9, с. 116), М. Дойч, Я. Морено (3) и др. В СССР в подобна насока работят Ю. А. Дуберман, В. И. Зацепин, Я. А. Коломински, Р. Х. Шакуров и др.

3. Цел на обмена е постигането на някакво ниво на общоприети групови ценности или на групово съгласие (консенсус, ценностно-ориентационно единство) като резултат от комуникацията. Консенсусът е начин на живот, основан на единството на мненията, а същевременно и акт, процес на постигане на това общо съгласие на основата на нагласата за конформизъм, тълкуван като поведение, съобразено с условията и отношенията в групата, в която човек се намира. В колективните конформизмът прераства в колективистично самоопределение (по терминологията на А. В. Петровски).

А. С. Макаренко поставя в основата на колективния живот именното общите интереси, цели, мнения, убеждения, единната идеологическа основа, битовото единение на хората, свързано с определени единни външно регламентирани форми на поведение. Идеята за консенсус и самото понятие по-късно през 40-те години се въвежда в психологията от Т. Нюкомб (10). Освен Нюкомб теории за сплотеността на групата като консенсус разработват Дж. Хоманс, Ф. Хайдер, а за сплотеността на колектива като ценностно-ориентационно и предметно-целово единство — А. В. Петровски и В. В. Шпалински, А. И. Донцов и др.

4. На базата на консенсуса (ЦОЕ) се формира определено ниво на групово съзнание, изразяващо се в особено чувство за общност — „ние-чувство“ (по израз на Л. П. Буева), като индивидът се чувства като елемент от едно цяло. Груповото съзнание е резултат от интеграцията на групата, разбирана като обединение на йерархиите на ценностните системи на членовете ѝ, на нормите на поведението, на мненията, на начина на живот.

Теории за груповата сплотеност на такава основа разработват Р. Мертън, М. Дойч, Дж. Френч, Е. И. Головаха, Л. И. Умански.

Значително преди тях А. С. Макаренко поставя в центъра на колективния живот усещането за единството, взаимопомощта, възискателността към другаря, стремежът към колективен успех преди личния, общия тон и стил на работа (мажор), защитеността, усещането за собствено достойнство и за ориентацията в колектива (1, с. 78 и сл.).

5. Личностен аспект на сплотеността

ността с групата като процес и резултат, изразяваща се в солидаризацията на индивида с общността, овладяване на особеностите на груповото съзнание и култура, подчиняване на индивидуалното поведение на възприетото от групата. Идентификацията като процес се съсредоточава около референтната група, лидера, длъжността, неформалната роля. Изборът на обект за идентификация е избор на стереотип на поведение, той винаги се определя от особеностите на груповата ситуация.

В разбиранията си по този въпрос А. С. Макаренко с краен. Той е за едноличен център на сплотеността (идентификацията) — директорът, ръководителят на колектива (т. е. формалният лидер), и с това си разбираме е близо до концепциите за сплотеност, разработвани от психоаналитици — М. Байон, В. Бенис и Г. Шепард, както и от Р. Мергън, П. Конверс, Е. М. Зиновиева, Т. Е. Конникова и др.

Ефектът от влиянието на групата върху личността се отбелязва от редица автори — Дж. Хоманс, Б. Равен, А. Зандер, М. Дойч, У. Брук, А. В. Петровски, като акцентът пада върху мотивационната, целевата, ценностната система на хората. Л. Фестингер дори употребява в трудовете си термина „сила на групата“ като групов капацитет по отношение на отделния ѝ член.

Въздействието върху личността се определя като краен ефект или основно следствие от нивото на сплотеност, като влиянието се доказва с промените, ставащи в личностите на членовете на групата. В много случаи този ефект се използва за терапевтични цели — имитира се сплотяване на групата с цел въздействие върху отделен член или той се включва в референтна сплотена група. Световноизвестни са опитите на А. Мийърс, Дж. Юлиян, Д. Бишъл, Ф. Фидлер. По същество аналогичен подход реализира в практиката си 20–30 години преди тях А. С. Макаренко — „паралелно педагогическо въздействие“. Същността му е в приложението на механизмите на сплотяване с педагогическа цел. Този подход се прилага и в американската педагогика и психотерапия, където е обоснован от Д. Картрайт през 50-те години и означен с термина „обиколна причинност“.

Въпросите, свързани с групата и колектива, са едни от основните в педагогиката. Особено важна е интерпретацията, която се дава в учебниците по педагогика, а и в други публикации, на стъпите в развитието на детската група като колектив. Най-често се следва традиционната постановка на Макаренко за трите етапа, които по същество са стадии на сплотяване. В своя висш стадий колективът е „идейна, интелектуална, емоционална и организационна общност“ (4, с. 214); „идейна и ценностна общност“ (5, с. 217); „социалнопсихологическа, организационна, ценностна общност“ (6, с. 357) и т. н. При това по принцип не се поставят граници в развитието на колектива, т. е. той върви към максимално сплотяване, изискващо тотална идентификация — „пълно подчинение на индивидуалните интереси на колективните“ (5, с. 217). Традиционно личностното своеобразие се приема като съществуващо само по себе си и като естествена последица от развитието на групата, като възможностите за него нарастват с движението ѝ към колектив. Традиционно развитият колектив се разглежда като осигуряващ максимални условия за всестранично развитие на личността, без всъщност тази постановка да се аргументира сериозно.

Отношението между общността и личността крие в себе си възможности за хипертрофия поради своята сложност. По думите на Макаренко...

„стандартен“ шаблон и пасивно следване след индивида, които са добре познати от историята на педагогиката (1, с. 37). Добре известна е и една друга постановка на Макаренко: за необходимостта от метод, който, бидейки общ и единен, в същото време да дава възможност на всяка отделна личност да съхрани и развие своята индивидуалност в рамките на колектива (1, с. 37-38).

В своята жизнена дейност човек се сблъсква с необходимостта от компромис между автономията в групите и колективите, в които живее, и конформизма. Това е фундаментален личностен проблем, особено при хората с по-развито самосъзнание. Върху конкретното решение на този конфликт влияят различни фактори, особено на макросоциално равнище, но определено може да се каже, че степента на развитие на една група или колектив се определя и от възможностите, които създава пред отделната личност да направи самостоятелен избор на степента на автономия и конформизъм (колективистично самоопределение).

Ако групата и колективът не дават достатъчно възможности за автономия, които намаляват с нарастването на сплотеността, те се превръщат в пречка за личностната реализация, нивелират самосъзнанието, ограничават емоционалния комфорт на членовете ѝ. Колкото повече се развиват групата и колективът и се сплотяват, толкова повече идентификацията с тях достига до крайност, толкова повече в членовете им доминират типични (обща, групови) черти за сметка на индивидуалността — общността дава възможност за личностно своеобразие само в определени от нивото ѝ на сплотеност граници. При развитието си групата и колективът застрашават личността с унификация, с обезличаване, с потъпкване на индивидуалните черти. Тази особеност е забелязана от Макаренко. На доста места в своите произведения той се застъпва за защита на личността от колектива. Ето един характерен цитат: „В последните 5 години от комуната ФЕД аз вече нищо не изисквах. Напротив, аз се превърнах в нещо като спиралка за изискванията на колектива, тъй като обикновено колективът губи мярката и изисква твърде много и понякога жестоко от отделната личност“ (1, с. 298).

Идеята на А. С. Макаренко е изключително интересна и заслужава особено внимание. В нито една от съвременните теории за групова сплотеност не може да се срещне подобна на нея. Обикновено разумна граница на сплотеността не се поставя и тук в отношението си към отделната личност теориите се разделят. Значителна част от западните автори пишат с тревога за личността, за нейното обезличаване, но в рамките на един пасивен протест, докато при авторите марксиста най-често и такъв липсва. Групата и колективът се издигат в култ и отделната личност се смята за пълноценна само ако им служи добре, при това колкото по-добре им служи, толкова е по-пълноценна. На практика детерминизмът се определя като основа на индивидуалността.

А. С. Макаренко е отчитал възможността за краен детерминизъм на личността от групата и колектива, смятал го е за пречка за личностната самобитност и се е борел активно с него, но тази идея не е намерила полагащото ѝ се място в марксистката педагогика (макар и отбелязана от редица изследователи на Макаренко), докато в други педагогически системи, например в екзистенциалистката педагогика, тя отдавна съществува. Това се дължи на общо слабото приложение в марксистката педагогика на личностния подход към възпитани-

на теоретическото и практическото наследство на Макаренко.

Очевидно е, че е необходим компромис между нуждите на личността и нуждите на социалната общност, която, в интерес на собственото си съществуване, не бива да се стреми към максимална сплотеност, а към оптимална, с оглед на личностното своеобразие на членовете си. Идеалните групи и колективи на теория не са идеална жизнисна и възпитателна среда. При това съществува разлика между групи и колективи на възрастни, които влизат в тях с определени и устойчиви личностни черти, и групи и колективи на деца, които се формират в момента. В групите и колективите на възрастните (семейство, трудов колектив и др.) крайната сплотеност е невъзможна поради наличието на устойчиви индивидуални черти, интереси, ценностни йерархии; докато в детския възпитателен колектив тя е възможна (незрели личности с малки съпротивителни сили на групово въздействие), но ценужна.

През 20-те години Л. С. Виготски по друг повод и в друг контекст употребява израза „хуманизация на детерминизма“. В случая той много точно характеризира идеята на Макаренко по отношение на антиномията социална общност—личност. Хуманизацията на детерминизма се проявява в недостижимостта на крайните фази в развитието (сплотяването) на групата и колектива или като невъзможност — при групите и колективите на възрастните, или като недопустимост — при детските групи и колективи.

Отношението на постановките на А. С. Макаренко към съвременните теории за групова сплотеност може да бъде изразено синтезиращо в следните изводи:

1. Безспорно е, че А. С. Макаренко е един от първите, който забелязва (и набелязва) основни положения на теорията за груповата сплотеност. Разработеният от него още през 30-те години модел на групата и на вътрегруповите процеси, заедно с теорията за груповата динамика на К. Левин представляват базата на психологията на групата и колектива.

2. Теоретическите и практическите подходи на А. С. Макаренко предхождат с 10—12 години бума в социалната психология в САЩ и Европа.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

1. Макаренко, А. С. Избрания педагогическве сочинения. Т. 1. М., 1977.
2. Петровский, А. В. Вопросы истории и теории психологии. М., 1984.
3. Десев, Л. Психология на малките групи. С., 1977.
4. Педагогика школы. Ред. И. Т. Огородников. М., 1978.
5. Баранов, С. П. и др. Педагогика. М., 1981.
6. Педагогика. Ред. Ю. К. Бабанский. М., 1983.
7. Merton, R. K. Social Theory and Social Structure. New York, 1968.
8. Group Dynamics: Research and theory. Ed. by D. Cartwright and A. Zander. New York, 1968.
9. Deutsch, M. and R. M. Krauss. Theories in Social Psychology. New York, 1965.
10. Newcomb, T. M. Social Psychology. New York, 1968.